

Ujvári Hedvig

Zsidó újságírók a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapítása után

ELŐLJÁRÓBAN

Komlós Aladár írja a *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig* című monográfiájában a zsidók és a szépirodalom viszonyáról a kiengedés után: „Rendkívül szükséges feladat volna a zsidó hírlapírók működésének megismerése, hiszen foglalkozásuk közvetlen lehetőséget nyújtott a politikai közszellem irányítására. [...] Szolgáljon mentségül, hogy az anyag összegyűjtése sehol sem oly nehéz, mint a hírlapírás terén, és sehol sem hiányzik annyira minden előmunkálat. [...] A zsidó hírlapírók nagyobb szerepet játszanak a korszak német lapjaiban, valószínűleg, mert ott versenytárs nélkül állnak, s könnyű érvényesülniük.”¹

A magyar sajtó- és művelődéstörténetnek nem ez az egyetlen hiányzó fejezete. Ebben a rendszerben a nem magyar nyelvű sajtó, illetve a zsidó részvétel kutatása csak egy részfejezet, ugyanakkor a Monarchia felbomlásáig egy nagyon figyelemre méltó terület. A *Pester Lloyd* megalapításáig született már áttekinthető dolgozat.² Miért mérföldkő a *Pester Lloyd* megindulása? Milyen szerepet játszott a hazai sajtó történetében? S nem utolsósorban: milyen szerepet játszottak a zsidó újságírók a *Pester Lloyd*, tágabban értelmezve a magyarországi német nyelvű sajtó történetében? Ezt a kérdéskört igyekszem vázlatosan áttekinteni a 19. század második felétől.

A magyarországi sajtótörténet szerves részét képezi a német nyelvű hírlap- és folyóirat-irodalom, mivel a legelső folyóirat-kísérletek német nyelven jelentek meg, többnyire hírlapok szépirodalmi és tudományos mellékleteiként még a 18. század utolsó harmadában. A magyar sajtótörténet azonban – nyugat-európai összehasonlításban egy évszázados késéssel – latin nyelvű kezdetekre tekint vissza (*Mercurius Veridicus*,

1705–1710, *Nova Posoniensia*, 1721–1722), majd a fejlődés következő fokát jelentette a német nyelvű periodikák megjelenése, és csak a latin, illetve német nyelvű előzményeket követően jelentek meg a magyar nyelvű sajtótermékek, elsőként a *Magyar Hírmondó* (Pozsony, 1780–1788).

A magyar sajtótörténeten belül a hazai német nyelvű sajtó korszakolásának megvannak a maga sajátosságai.³ A felvilágosodás eszmeisége hatotta át az 1730 és 1820 között keletkezett sajtótermékeket. Ezt követően kb. 1820 és 1848 között új lapfajták és új stílus honosodott meg, s ez az az időszak, amikor a zsidó újságírók szerepvállalása már vizsgálható a kiterjedt hazai német nyelvű sajtóban.⁴ A Bach-korszak azonban a sajtóélet beszűkülését eredményezte, sok lap megszűnt. Az 1867 és 1920 közötti időszakban ismét új lapok jelentek meg, valamint a politikai orgánumok mellett a tudományos lapok és a szaklapok is jelentőséggel bírtak. Trianon után a területvesztések egyben az olvasóközönség megtizedelését is jelentette, ami a német nyelvű sajtó visszaszorulásához vezetett, illetve a megmaradt lapok lényegesen veszítettek jelentőségükből.

A hazai német nyelvű sajtó és a zsidóság kapcsolatán érinteni kell a kettős akkulturizáció jelenségét is, hiszen a több helyről (Cseh- és Morvaország, Szilézia, Ausztria, Kelet-Poroszország) és több hullámban Magyarországra került zsidó műveltsége és magatartása a kelet-közép-európai (német) zsidóságéhoz kapcsolódott.⁵ Hatott rájuk a Németországból Bécs és Prága közvetítésével begyűrűzött mendelssohni haszkalá,⁶ de II. József rendeletei is számottevő változásokat indítottak el: többek között nyelvrendelete, mely az iskolai oktatás kötelező nyelveként a németet jelölte meg.⁷ Ezen hatások érvényesülése mentén lépett fel az 1820 és 1848 közötti hazai német nyelvű sajtót (Pl. *Pannonia*,

Der Spiegel, Der Ungar, Pesther Tageblatt) alakító nemzedék. „Szellemi értelemben ez az első »semleges társadalom«, ahol zsidók először kommunikálhattak nem zsidóként, hanem független értelmiségiként. (A Jakov Katz kimunkálta fogalom azokra a terekre – kaszinókra, olvasókörokre, szerkesztőségekre, majd szalonokra értendő –, ahol a jogilag nem egyenlő zsidók és az állampolgári jogosítványokkal rendelkező nem zsidók egyenrangúként érintkezhettek.)⁸

Az abszolutizmus korának német nyelvű sajtója teljesen elhanyagolt kutatási területnek számít. Bibliográfiai adatok azonban azt mutatják, hogy a zsidó jelenlét nem hagyott alább. Az 1830-ban indult, korszakának legszínvonalasabb és legelterjedtebb folyóiratát, a *Der Spiegel* Rosenthal Sámuel (?1810–1868) és Saphir Zsigmond (1806–1866) vitték tovább 1850 és 1852 között. Rosenthal volt az első zsidó újságszerkesztő, pályáját a rövid életű *Pannonia*⁹ (1819–1822) című lapnál kezdte, majd ennek megszűntével az *Iris* (1825–1828) és a *Der Spiegel* szerkesztője volt. 1848-ban néhány hónapig a *Der Telegraph* című politikai lap is az ő gondozásában jelent meg. Miután Bécsbe ment, ott a *Der Modespiegel* című orgánomot szerkesztette, miközben más lapok levelezőjeként is dolgozott, többek között szerepet vállalt a *Pester Lloyd*-nál is.

Saphir Zsigmond a lovasberényi születésű humorista, kritikus és lapszerkesztő Saphir Móric Gottlieb (1795–1858) unokaöccse volt. (Utóbbi európai pályáivet futott be: a német kulturális tér periferiájáról indulva jutott el Bécsbe, Párizsba, de adott ki lapot Berlinben és Münchenben is.) Saphir Zsigmond szerkesztette a *Pesther Tageblatt*-ot 1839 és 1845 között, és ő jegyezte a *Pester Post*-ot (1853–54), valamint a német nyelvű vasárnapi újságot, a *Sonntags-Zeitung*-ot (1855–63) is, amely 1864–65-ben *Pester Sonntags-Zeitung* címmel jelent meg.

Az abszolutizmus időszakából megemlíthető még a Dux Adolf (1822–1881) szerkesztésében megjelenő *Pester Geschäftsblatt* című kereskedelmi lap (1860–61), valamint a Ludasi (Gans) Mór (1829–1885) és Schlesinger Zsigmond (1832–1918) fémjelzte *Feierabend* (1861). Utóbbi megfordult a bécsi *Morgen-Post*-nál, majd 1863-tól a *Fremdenblatt*-nál tűnt fel, 1867-ben a *Neues Wiener Tagblatt*-nál folytatta tárcaíróként. Ebben a műfajban Pesten is jeleskedett: az *Ungarischer Lloyd*-ban 1868 és 1873 között számtalan bécsi levelet publikált *Aus Wien* címmel, majd 1876-ban a *Pester Lloyd*-ban ugyanebben a témában *Wiener Chronik* címmel.

A komáromi születésű Ludasi újságírói működése a szabadságharc után ugyancsak Bécsben szökött szárba. 1853-tól munkatársa volt a *Wiener Telegraph*-nak, a *Morgen-Post*-nak, amely lapokban több regényét is megjelentette. 1860-ban tudósította a pesti *Sürgönyt*. Schlesingerrel nemcsak közös lapvállalkozásuk volt, hanem színpadi szerzőként is közös sikereket könyvelhettek el: a *Nach der Stadterweiterung* című színművüket a Theater an der Wien tűzte műsorára. A *Die Debatte* és a *Wiener Lloyd* megalapítása szintén Ludasi nevéhez fűződik, ezek a lapok jelentős szerepet játszottak a kiegyezés előkészítésében. Andrassy Gyula gróf miniszterelnöksége idején a magyar sajtóiroda főnöke volt, majd Andrassy külügyminiszteri kinevezését követően Bécsben a közös minisztérium sajtóirodájában dolgozott.

Bärmann József a zsidó irodalmi hetilapot, az *Allgemeine Illustrierte Judenzeitung*-ot indította meg 1860-ban. A következő évben a *Carmel* címet kapta, de 1861 nyarán megszűnt. Ebben az időszakban jelent meg a *Jüdischer Schulbote* (1865–67), az első, kéthetente megjelenő zsidó pedagógiai szaklap Fischer Nátán sátoraljaújhegyi tanító, majd Forster Rezső szerkesztésében.¹⁰

ABLAK A VILÁGRA: A PESTER LLOYD

A kiegyezést követő időszakban a hazai németiség asszimilációja nyomán a német nyelvű sajtó némileg veszített jelentőségéből. Ugyanakkor a gazdasági fellendülés, valamint a még mindig meglévő tömeges igény sokféle német nyelvű laptípus létrejöttét tette lehetővé.

1867 után a magyar politikai napilapok száma nem maradt el az európai átlagtól, de a példányszámok kedvezőtlenebbül alakultak: a magyar nyelvű hírlapok előfizetői már alig haladták meg a tízezer főt. Magyarázható ez Pest-Buda két-nyelvűségével, a német nyelvű polgárság túlsúlyával, valamint a német nyelvnek a gazdasági életben betöltött szerepével. A külföldi, főleg bécsi és a magyarországi német nyelvű sajtótermékek kétszer-háromszor voltak kelendőbbek a magyar nyelvűeknél. 1875-ben kétmillió magyar nyelvű politikai lappéldány, míg a német nyelvűekből öt és félmillió jutott el az előfizetők-höz.¹¹ A vezető német lap a kormány félhivatalos orgánuma, a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt.

A lap története azonban jóval korábban, még a Bach-korszakban indult.¹² 1852-ben pesti keres-

kedők Kern Jakab vezetésével a Pesti Lloyd-Társaságba tömörültek, és hamarosan egy újság kiadását is tervezték. Mivel a 12 pályázó közül – jelentkezett többek között Hornyánszky Viktor, a *Pester Zeitung* szerkesztője, vagy Max Friedländer, aki később a bécsi *Die Presse*nek munkatársa, majd 1863-ban a *Neue Freie Presse* alapítója volt – senki nem nyerte el a főszerkesztői állást, így ideiglenesen Weizskircher Károlyt (1821–1883), a társaság egy tagját bízták meg a szerkesztői teendők ellátásával. A lapengedélyt 1853. július 22-én állították ki, majd hamarosan megtalálták a főszerkesztőt is Weisz János (?–1900) személyében. Őt testvére, Weisz Bernát (1800–1888), a Lloyd-Társaság újságbizottságának elnöke ajánlotta. A próbaszám 1853. december 11-én jött ki Emich Gusztáv nyomdájában. A lap már a kezdetektől fogva mérvadó gazdasági orgánumnak számított. Weisz 1866-ban kivált a szerkesztőségéből, utóda Rothfeld Sámuel lett. Az egyes lapszámok azonban nem a főszerkesztőt, hanem a felelős szerkesztő nevét tüntették fel. Ez a kezdetektől 1867. december 8-ig Weizskircher volt, aki a társasággal fennálló nézeteltérések miatt a teljes szerkesztőséggel együtt megvált a kenyéradóktól, és december 25-én kiadták az *Ungarischer Lloyd* első számát. Ezek után a *Pester Lloyd*ot Blau Emánuel (1838–1906) szerkesztette, aki megalapítása óta az újság munkatársa volt. A posztot csak néhány hétig töltötte be, mivel a társaság több neves újságíróval – többek között Horn Edével, Pompéry Jánossal – folytatott tárgyalásokat a megüresedett főszerkesztői poszt betöltése miatt, ám eredmény nélkül. Végül Wahrmann Mór közbenjárására sikerült megnyerniük Falk Miksát (1828–1908), amiről a lap már 1867. december 12-én értesítette az olvasóit.¹³ Az érdeklődés kielégítése végett néhány nap múlva megírták Weizskircher távozását is, továbbá azt, hogy az újság változatlanul *Pester Lloyd* néven fog megjelenni.¹⁴ Falk Miksával a lap történetének egy új szakasza vette kezdetét.

Az 1828-ban Pesten született Falk Miksa¹⁵ már fiatalon, 1843-tól megjelentetett fordításokat, recenziókat és színikritikákat a *Spiegel* és az *Ungar* című lapokban, majd 1847-ig utóbbi segédszerkesztőjeként dolgozott. 1847-ben a bécsi Politechnikumba (Műegyetemre) került. A császárvárosban a radikális *Studenten-Courier* és a *Der Freimüthige* című kiadványokba írt. 20 évesen már vezércikkeket publikált a *Schwarzer Ernő* szerkesztette *Oesterreichische Zeitung*ban. 1849 márciusában betiltották a lapot, ezt követően a *Wanderer* című, eredetileg szépirodalmi orgá-

num munkatársa lett 1867-ig, amely az 1860-as években vált vezető liberális politikai napilappá. A lap főmunkatársaként több mint 15 éven át közölt külpolitikai, valamint pénzügyi, gazdasági írásokat. Utóbbi kérdésekben is kompetensnek számított, mivel 1850-től a bécsi takarékpénztárnál (Wiener Sparkasse) nyert alkalmazást, mindamelllett újságírói tevékenységét sem szüneteltette. Az újság magyar vonatkozású cikkei nagyrészt Falktól származtak, illetve azon, zömmel liberális nézeteket valló levelezőktől, akiket sikerült megnyernie az orgánum számára, főleg a *Pesti Napló* köréből. Falk írásai egy irányba mutattak: a magyar alkotmányosság helyreállítását a Monarchia keretein belül képzelte, 48-as alapokon, akárcsak Kemény Zsigmond, Eötvös József és Deák Ferenc. Falk magyar vonatkozású cikkei annyira kedveltek voltak, hogy ez hamarosan megmutatkozott a magyarországi előfizetők számának növekedésében is. A kor sajtó- és cenzúravizonyainak megfelelően tudott a „sorok között” is írni, vagy magyarbarát utalásait, a neoabszolútizmus bírálatát más országokról szóló írásaiiban rejtette el.

Közben pesti lapoknak is dolgozott, így többek között a *Figyelmezőnek*, valamint a *Magyar Sajtónak* (ez másfél évig, 1855–56-ban Bécsben jelent meg) küldött rendszeresen bécsi leveleket, illetve külpolitikai napi szemléket. Ezt a tevékenységét később a *Pesti Naplónál* folytatta. A *Budapesti Hírlapban* 1856 júliusától publikált közgazdasági vonatkozású írásokat, majd 1857 januárjától 1858 végéig, a rovat, s ezzel saját tevékenységének megszűnéséig írta a »Politikai napi szemlé«. A *Pesti Naplóban* 1856. december 10-től kezdve, Kemény Zsigmond feladatkörét folytatva, naponta írt a »Tájékoztató rovat«, azaz a lap külpolitikai arculatát megjelenítő rovat számára, de pénzügyi és nemzetgazdasági kérdéseket is gyakran érintett. Falk a külföldi eseményeket egyszerűen, közérthetően világította meg, mindig kereste a magyar vonatkozásokat, érintkezési pontokat, hasonlatokat, párhuzamokat. A »külpolitikai buroktól« csak 1859-től tekinthetett el, amikor a magyar ügyeket és politikai célokat már nyíltabban lehetett tárgyalni. A schmerlingi provizórium (1862–1867) idején érdeklődése a francia és a bismarcki politika irányába fordult, mivel a Német Szövetségen (Deutscher Bund) belül Ausztria pozíciója kihatott a magyar viszonyokra is.¹⁶

Falkot barátság fűzte Széchenyi Istvánhoz, bizalmasának számított, aki a gróf írásait rendszeresen átolvasta és kiegészítette, némely írásához

előszót, másokhoz egész fejezeteket írt. 1859-től rendszeresen felkereste Döblingben, s könyveket, folyóiratokat vitt számára. Kapcsolatukat a rendőrség is figyelemmel kísérte. Volt része házkutatásban, majd egy 1861. október 25-én kelt *Wanderer*-beli cikke miatt bebörtönzésben is. Ebben a februári pátenst bírálta annak megvalósíthatatlansága miatt, a magyar alkotmány helyreállítását sürgette, s írásában az osztrák centralizmussal szemben a »dualizmus« kifejezéssel élt. A Schmerling által kezdeményezett sajtóper – melyről a lap rendszeresen tudósított – verdiktje féléves, havonta egy nap böjttel súlyosbított börtön és doktori címétől való megfosztás volt. Utóbbit a pesti egyetem megtagadta, az 1862. június 10-én megkezdett börtönbüntetését pedig népes családjára való tekintettel megfelelőék. Falkot Deák ajánlására 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd két évvel később rendes tagjává választotta. 1866–67-ben Erzsébet királyné társalkodója volt.

Az 1867-es év Falk számára fordulópontot jelentett, hiszen a bécsi *Wanderer* és számos magyar lap tudósítójaként elfogadta a *Pester Lloyd* főszerkesztői székét, amely újsággal neve egybeforr 1906-ig. 1867. december 20-án vette át a főszerkesztői teendőket, és másnap három cikkben tárta az olvasók elé újságírói programját, valamint az orgánum politikai hovatartozását.¹⁷ Támaszkodni kívánt a lap köré tömörülő derék irodalmi erőkre, a különböző szakterületek ismerőire, miközben az erők egyesítése révén Magyarország szellemi és anyagi helyzetének javítását tűzte ki célul. A tematikát illetően középutat kívánt megcélozni a politikai híradás és a gazdasági hírek közzélése terén. Egyben kifejtette, hogy a kiegyezést követő időszakban a *Pester Lloyd* nem engedheti meg magának, hogy bármely oldal pártorgánumává váljon: feltett célja volt, hogy figyelemmel kísérje a változásokat, de távol tartsa magát a politikai állásfoglalástól, ugyanakkor részt kívánt venni a szabadság, humanitás és civilizáció felé vezető út kiépítésében. Ebben a felfogásban a kormánnyal nem helyezkedett szembe, de hangsúlyozta, hogy szükség esetén nem fog tartózkodni a nyíltan felvállalt kritikától. Falk fő célkitűzéseit három szóban foglalta össze: pártatlanság, hazafias érzület és a haza fellendítése. Ennek jegyében kívánt egy magyarországi német nyelvű lap élén tevékenykedni.

Az újság felépítésében Falk az elődei nyomában járt, de a politikának több teret adott. A 6 és 12 oldal között mozgó lapszámok elrendezése úgy alakult, hogy az első oldalon közölték a

tőzsdevonatkozásokat, a kereskedelmi híreket, kivonatot a *Közöny*ből, valamint a vízállással és az időjárással kapcsolatos információkat. A második oldalt a kül- és belpolitikai híradás töltötte meg; esetenként ez átcsúszhatott a 3. oldalra is. Ezen az oldalon közölték még a sürgönnyel érkezett híreket, a napi híreket, valamint a nap újdonságait. Olykor ez utóbbi átcsúszhatott a mellékletbe. A lap távirati hálózata jól kiépített volt, az európai városokon túl kaptak híreket New York-ból, Washingtonból és Havannából is. A 4. oldalt a hirdetések töltötték ki. A mellékletek oldalait nem számozták, és tematikus kialakítása is rugalmas volt. Itt számoltak be az egyesületi hírekről, a színházi, az irodalmi, a kulturális élet eseményeiről, a lottóhúzás eredményeiről, a törvényszéki hírekről, és a sporton belül főleg az üggetőn történetekről. A melléklet második oldalán csak hirdetések kaptak helyet. A hétfői lapszámok nem ritkán 12 oldalon jelentek meg, gyakran két melléklettel. Ilyenkor előfordult, hogy nyolc oldalon csak hirdetéseket hozott a lap. Fontos még megemlíteni a tárca, a feuilleton helyét az újságban. A reggeli kiadásban ez a 2. oldalon kezdődött és a harmadikon folytatódott, de gyakoribb volt, hogy a 3. oldalon indult és a mellékletben végződött. 1854 nyarától a lapnak esti kiadása is volt. Ez terjedelemben messze alulmaradt a reggeli kiadásnak, általában 4–6 oldal között mozgott, de a tárca itt sem maradhatott el. Ez a szórakoztatató rész »Feuilleton« elnevezéssel mindig az oldal aljára került, és vízszintes vonalak választották el az újság egyéb írásaitól, ezért gyakran emlegetjük a »vonal alatti rész«-nek is.

A lap munkatársai közül leginkább a tárcarovat munkatársai fedték fel kilétüket, egyébként többnyire csak szignók jelezték a szerzőket (P. C., - a -; - v; X stb.). 1875-ben egy Falk és Horn Ede közötti viszály kapcsán az újság munkatársai főszerkesztőjük mellett kardoskodva megjelentettek egy írást, melyből kiderül, hogy kik dolgoztak a szerkesztőségben. Többek között a gazdasági cikkeket publikáló Mandello Károly (1829–1906) és Deutsch Antal (1848–1920); Ignó apja, Veigelsberg Leó (1846–1907); Sonnenfeld Zsigmond (1845–1929), aki 1890 után a Hirsch báró által alapított argentinai zsidó földművelő kolóniák szervezésében vett részt; Deutsch Jakab (1849–?) 1874-től országgyűlési tudósításokat és színi kritikákat írt; Beermann Gyula (?–1885) 1869 és 1877 között a lap segédszerkesztője volt; Glatz Edét (1812–

1889) belső munkatársként jegyezte a lap 1868 és 1880 között; Geist Károly (1839–1890) 1872-től dolgozott az újságnak.¹⁸ Egy valami azonban bizonyos volt: míg a Falk előtti időszakban Weisz és Rothfeld csak a nevüket adták a sajtótermékhez, és a tényleges szerkesztői feladatokat más látta el, addig Falk nem kívánta folytatni ezt a hagyományt, és maga végezte a felelős szerkesztői teendőket is. Először 1871 nyarán, tehát négy évvel hivatalba lépése után szerkesztette két hónapig a lapot Beermann Gyula, majd az impresszumadatok szerint legközelebb csak három év múlva, 1874-ben helyettesítette Falkot Veigelsberg Leó.

Falk fő célkitűzéseinek egyike volt, hogy lapja számára a legjobb újságírókat nyerje meg. Az európai sajtóhoz hasonlóan ő is fontosnak érezte a külföldi tudósítói hálózat megszervezését, valamint a gazdasági rovat erősítését. A legjobb szakírók írtak a bank-, hitel- és adókérdésekről; Dorn Sándor, Mandelló Károly és Deutsch Antal írásait könyv alakban is kiadták. A lap változatlanul mérvadó gazdasági közlőnként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. Ezek a tematikájú cikkek töltötték meg a tárcarovatot, amelynek sokat foglalkoztatott szerzője volt Dux Adolf, Hevesi Lajos, Silberstein-Ötvös Adolf, Sturm Albert, vagy Max Nordau.¹⁹ A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, többek között Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, báró Eötvös József műveivel. Jókaitól 1868 és 1875 között kilenc regény jelent meg igényes, autorizált fordításban.²⁰ Másfelől a lap elérhetővé tette olvasóinak a világirodalom legfrissebb írásait is, többek között Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch, Verne műveit.

A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhoz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor magyarellenes bécsi lapok híradásaiból tájékozódtak. Falk 1879-ben a 25 éves jubileum kapcsán azt írta, hogy a *Pester Lloyd*ot az európai vezető lapok már velük egyenrangú laptársnak érezték, a nagyobb európai államok kormányai mind előfizettek rá, így elérte, hogy a magyar vonatkozású kérdésekben már nem csak az ellenfelek hangját hallják meg.²¹

LLOYD, JOURNAL, LLOYD

Az *Ungarischer Lloyd* (1867–1876) története ke-
retes szerkezetet alkot: a *Pester Lloyd*-ból szakadt
ki, majd oda is tért vissza.²² A lapszerkesztők
szándékairól, az újságírói célkitűzésekről nem
sokat tudunk meg az első számból. Annál gazda-
gabb forrásnak bizonyult azonban a véletlen-
szerűen kézbe vett *Die Fackel* című, Pesten Ro-
bert Boldini²³ által jegyzett humorisztikus nép-
lap. Két héttel az első lapszám megjelenése előtt
Ungarischer Lloyd című rövid írásában arról szá-
molt be, hogy január 1-jétől Weiszkircher Károly
vezetésével a *Pester Lloyd* teljes személyzete egy
független, szabadelvű orgánumot jelentet meg.
Utalt a szerkesztők és a hírlapbizottság között fe-
szülő ellentétekre, melyeket elsősorban a keres-
kedői szemlélet és a lapszerkesztői elvek össze-
egyeztethetlensége ébresztett.²⁴ Ugyanennek a
számnak a hirdetés-mellékletében másfél oldalas
cikket közöltek *An die geehrten Abonnenten des »Pes-
ter Lloyd!«* címmel, amelyben Weiszkircher rész-
letesen írt a lapszerkesztők szándékairól. A lap-
készítők múltbeli érdemeinek hangsúlyozása
után – szellemi tőke, szolidaritás, igazságszeretet,
társadalmi érdekképviselő, politikai következe-
tesség, európai szintű lapszerkesztés – elsőként
azt emelte ki, hogy az új sajtótermék olvasói is
maradékaltalanul számíthatnak a kiterjedt keres-
kedelmi, ipari és mezőgazdasági híradásra, amely
eddig sem a Pesti Lloyd-Társaságnak, hanem
sokkal inkább a hírlapírók és a gazdasági élet
szereplői közt kiépített régi és bizalmas kapcsola-
trendszernek volt köszönhető. A lapszerkesz-
tők múltbeli publicisztikai tevékenységére, vala-
mint az olvasókkal kialakított bizalmi viszonyra
hivatkozva a felhívás elvetette egy részletes újsá-
gírói program megfogalmazásának szükségessé-
gét. Legfontosabb elvként egy minden irányban
független lap létrehozását tartotta szem előtt,
„szent akarattal” pedig az addigi politikai ha-
gyományok folytatását nevezte. Hírlapírói maga-
tartásuk alappilléreit továbbra is a szabadság,
haladás és jog képezte, erkölcsi irányítúként saját
meggyőződésük és lelkiismeretük szolgált.

A Pesti Lloyd-Társasággal történt szakítás
okait nem kívánták részletezni, de az általuk ki-
adott lapra, a *Pester Lloyd*-ra mint saját alkotásuk-
ra tekintettek, így annak szellemiségét teljes
mértékben át kívánták emelni saját lapjukba.
Egyben bíztak olvasóik értékítéletében és előíté-
let-mentességében, miszerint képesek lesznek a
már megszokott nevet és a régi-új tartalmat kü-

Falk Miksa

lön kezelni. Álláspontjuk szerint valójában nem
új lappal álltak olvasóik elé, hanem a *Pester Lloyd*
csak névváltozáson esett át, és tevékenységét
Ungarischer Lloyd-ként folytatja.

Az *Ungarischer Lloyd* tíz évfolyamot ért meg,
naponta kétszer jelent meg reggeli és esti kiadás-
ban. Kiállításában, tagolásában a politikai napi-
lapok hagyományait követte.

A két *Lloyd* egymáshoz való viszonyát több
irányból lehet vizsgálni. Elképzelhető, hogy az
Ungarischer Lloyd a *Pester Lloyd*-nak valamiféle „le-
rakata” és „lesoványított verziója” volt.²⁵ Míg az
előbbit inkább a vidék lapjának szánták, addig
az ekkor már több mint egy évtizedes hagyomá-
nyokra visszatekintő orgánumot főként Buda és
Pest lakossága olvasta. Az sem kizárt, hogy any-
nyi anyag állt rendelkezésre, amit egy újság nem
tudott lehozni. A politikai tényezőket számba
véve az is elképzelhető, hogy a kiegyezéspárti
Falk Miksa vette át a vezető véleményformáló
Pester Lloyd irányítását, míg Weiszkircher az új
hírlap élére került.²⁶ A munkatársak és a szer-
kesztők közül, főleg a tárcarovatot illetően, töb-
ben dolgoztak mindkét orgánumnak, valamint
kezdetben mindkét *Lloyd*-ot a Légrády testvérek-
nél nyomtatták.

Ezeknek a feltételezéseknek ellentmondanak
az *Ungarischer Lloyd*-ban – főleg az indulást kö-

vető két évben – olvasható cikkek, melyek a két hírlap közti feszült viszonyról árulkodnak. Az új laptárs küzdött az előfizetőkért, a városi hirdetések megszerzéséért, és ugyancsak versenyben volt a két *Lloyd* az újságírói presztízszt illetően. A két kiadvány még jogvitába is keveredett egy Verne-regény elsődleges közlési joga miatt. Az új orgánium hírforrásként is meghatározónak tartotta magát: véleménye szerint *A Hon* esti kiadása rendszeresen forrás-megjelölés nélkül vette át a napi újdonságokkal kapcsolatos híradásaikat. Nem is ezt tette szóvá a szerkesztőség, hanem inkább azt a kollegialitást várta volna el, hogy amennyiben mégis megadnák a forrást, úgy lapjukat ne cseréljék össze a *Pester Lloyd*dal.²⁷ Az *Ungarischer Lloyd*nak fennállása folyamán több újsággal is meggyűlt a baja. A legtöbb ellentéte Jókai lapjával, *A Honnal* szemben támadt, amelynek készítői azt vetették mindkét *Lloyd* szemére, hogy a hivatalos helyekről a napi aktuális hírek szinte ömlenek az ő szerkesztőségeikbe, míg *A Hon* ellátása csak mérsékelte. Egy másik írásában az *Ungarischer Lloyd* *A Hont* egy „teljesen viccesen szerkesztett lapnak” nevezi, amely „a szerkesztői neveltségesség olyan próbáját szolgáltatja, amely még *A Hon* esetében is meglepő”. A lap kétségbe vonta ugyanis, hogy egy újságot – más vállalkozáshoz hasonlóan – el lehet adni, miközben megfedkezni látszott arról, hogy évekkal ezelőtt maga is hasonló úton került egy részvénytársaság tulajdonába, és a *Neuer Freier Lloyd* is kalapács alá került. Az *Ungarischer Lloyd* szerkesztői *A Hon* mellett Jókai német nyelvű lapjának, a *Neuer Freier Lloyd*nak a híradásaiban is találtak kivetnivalót, főleg azt, hogy a két testvérlap anyagai között nem mindig volt összhang, és amit a magyar nyelvű újság pozitív színben tüntetett fel, azt a német kiadvány a „konzervatív *Ungarischer Lloyd*” írásának nevezte.

Az *Ungarischer Lloyd*nak a tárcarovat és a folytatásos regény terén is fel kellett vennie a versenyt a *Pester Lloyd*dal, hiszen utóbbi Falk Miksa főszerkesztői tevékenysége alatt nagy hangsúlyt fektetett ezeknek a részeknek az igényes szerkesztésére is. A tárcarovat szerzőit illetően azonban a két újság esetében nincs éles elkülönülés, a nagyobb nevek – többek között Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein Adolf, Sturm Albert, Deutsch Jakab, Dux Adolf – mindkét lapban feltűntek. Az *Ungarischer Lloyd* reggeli kiadása főleg a kezdeti időszakban gyakran közölt két tárcát. A tárcarovat egyik legtermékenyebb

szerzője Dux Adolf volt. Elsősorban színházzal, színjátszással, irodalommal kapcsolatos írásokat jelentetett meg a vonal alatt, de számtalan rövidebb cikket hozott tőle a lap a *Tagesneuigkeiten* [napi újdonságok] rovatban is. A lap első éveiben Hevesi Lajos (1843–1910) is sokszor jelentkezett pesti levelekkel (*Pester Briefe*). Volt a lapnak rendszeres bécsi levelezője is Schlesinger Zsigmond (1832–1918) személyében. Silberstein-Ötvös Adolf (1845–1899) filozófiai tárgyú leveleket, színikritikákat, az 1848 utáni magyar irodalommal, a magyar népköltéssel kapcsolatos, valamint Budapest életét bemutató tárcákat adott közre. Az újságírókon kívül tudósoktól is megjelentek írások a vonal alatti részben: többek között Keleti Gusztáv, Henszlmann Imre, Vámbéry Ármin, vagy az oktatási kérdéseket tárgyaló Schwicker János Henrik publikáltak. A magyar irodalmi életből a tárcarovatban Toldy István drámaíró és publicista, valamint Jókai neve tűnik fel; az utóbbi névvel fémjelzett írások egy kivételével azonban fordítások, átvételek. Egy-egy írás erejéig a Wohl nővérek is jelen voltak a lap hasábjain. A *Pester Lloyd*hoz hasonlóan az *Ungarischer Lloyd* is rendszeresen adott közre folytatásos regényeket,²⁸ de világirodalmi anyagában sem tudta megközelíteni Falk lapját, amely a vizsgált időszakban egymás után közölt például Jókai Mór és Jules Verne regényeit. Az *Ungarischer Lloyd* 1876-ban vonta be végleg a vitorlát, 1343 előfizetőjét a *Pester Lloyd* vette át.

A két *Lloyd*tól teljesen különbözött a *Neues Pester Journal*. Szójáték volt Pesten: „Miért nevezik a lapot »Pester Zsornálnak«? Azért, mert aki zsrnált mond, az már a *Pester Lloyd*ra fizet elő.”²⁹ Utóbbi a művelt németek és a magyar burzsoázia német nyelvű orgánuma, míg a fiatalabb laptárs, a *Neues Pester Journal* az egyszerű német ajkú és a jiddisül beszélő kispolgárság lapja volt. Bródy Lajos udvari tanácsos, Zsigmond öccse a lapot úgy jellemezte, hogy az már „keletkezése első pillanatától fogva utolsó percéig magyar érzésű, magyar gondolkodású, feltétlen liberális lap volt, s mint ilyen, természetesen a zsidóság érdekeit is mindenkor szem előtt tartotta”.³⁰

A kezdetek 1872-re nyúlnak vissza: 1872. július 11-én Pesten új napilap jelent meg (*Constitutionelles*) *Pester Journal* címmel Deutsch Mór nyomdájában. Mivel újságírói zömmel a *Pester Journal* gárdájából verbuválódtak, a tévedések elkerülése végett két hónap múlva a (*Constitutionelles*) *Neues Pester Journal* nevet kapta. Októberben a hírlap gazdája a Gutenberg Újságkiadó Vállalat lett.

A régi *Pester Journal* tulajdonosa – miután a jó nevű bécsi költő, Karl Emil Franzos nem tartotta meg a főszerkesztői állást – Bródy Zsigmond (1840–1906) hívta meg lapja élére. Bródy a szerkesztőség átvétele után 1872 augusztusában megszerezte a *Pester Journal* tulajdonjogát. A lap adminisztrációját és expedícióját a főszerkesztő testvére, Bródy József vezette. A lap akkori példányszáma 6 000 körül mozgott.

1872-ben, az 1873-as bécsi világkiállítás előestéjén részvénytársaságok és bankok alakultak. Létrejött többek között a Franco Bank is, amely lapfelvásárlásokkal akart befolyást gyakorolni bizonyos érdekcsoportokra. A „közvéleménycsináláshoz” azonban kiterjedt olvasóközönség volt szükség, ezért a Franco Bank igazgatója igyekezett megnyerni Bródy Zsigmondot ahhoz, hogy a *Pester Journal* a *Neues Pester Journal* lal fuzionáljon. Bródy végül 60 000 forint ellenében eladta lapját a banknak, és így létrejöhett az egyesülés. Az új lap *Neues Pester Journal* néven jelent meg. Ezzel az akvizícióval egy nagy újságvállalat alapjait rakták le, amely a banknak új bevételi forrást helyezett kilátásba. Viszont az 1873. május 9-én bekövetkezett tőzsdekrach szertefoszlatta ezeket a reményeket. A Franco Bank is likvidálásra kényszerült: az újságvállalatot szerkesztőségi tagjaiknak kellett átengednie. Ez a tranzakció a szerződéseken alapuló igények arányában úgy került lebonyolításra, hogy Bródy Zsigmond öt, a színműíró és műfordító Schnitzer Ignác (1839–1921) négy és Zilahy Pál (?–1894) egy részt kapott. Mind a hárman azon voltak, hogy a lap színvonalát erejükhez képest emeljék. A munkamegosztást illetően abban állapodtak meg, hogy Bródy mint főszerkesztő a politikai, Schnitzer Ignác a lokális és a szépirodalmi reszortot látja el, míg Zilahy a politikai tudósításokról gondoskodik.

Részletes újságírói programmal a lap kiadói nem álltak elő. A szerkesztői intenciókról – tulajdonképpen a konkurencia felségterületén – egy, a *Pester Lloyd*ban 1873. december 20-án megjelent egész oldalas hirdetésben lehetett olvasni. Ez rögtön azzal indított, hogy egy lapnak, melynek példányszáma 10 000 fölött mozog, nem szükséges programot adnia. Az újság minden egyes száma egy program, és ezt látszott alátámasztani az a tény is, hogy az utóbbi negyedévben a lap példányszáma 3 000-rel nőtt. Politikailag a pártatlanság mellett szállt síkra, nem akart egy párt szócsöveként sem szolgálni. Ami számított: az igazság és a közjó. A Deák-pártot bátortalannak,

Dux Adolf

erőtlennek, frakciókra szakadtnak, korrupcióval átitatottnak látta. Legközelebb a Ghyczy vezette centrumhoz állt, mivel „úgy ők, mint mi is, egy erős, de liberális pártot akarnak. A liberalizmussal nem feltétlenül kell, hogy együtt járjon a gyengeség: ellenkezőleg, számunkra a liberalizmus rendet, jogbiztonságot, takarékoságot, rendezett államháztartást, egy erős és éppen ezért tisztelt kormányt és tiszta kezeket jelent.” A lap a kormány működését árgus szemekkel kívánta figyelemmel kísérni: résen lesz a közigazgatási bűnöknel és hibáknál, a bürokratikus önkény és a megyei túlkapások ellen szót emel, és gátat vet a korrupciónak – hangzott a program. A főváros érdekeit és fejlődését is kiemelten akarta kezelni, s elsődlegesnek tartotta, hogy egy európai nagyvároshoz méltón fejlődjön. A lap gazdasági része a kereskedőknek és iparúzóknak szándékozott széleskörű bel- és külföldi hírekkel szolgálni. Az újság szórakoztató része az egész családnak tervezett tartalmas olvasmányokat: ezt szolgálták a kisebb hírek, a tárcanovellák, valamint a folyótársas regények.

Jókai művei majd minden német lapban előfordultak, így Bródy lapja sem maradhatott a kedvelt szerző írásai nélkül. Bródy számtalan Jókai-regényt ültetett át németre, melyek kötet formájában is megjelentek (*Novellen*, 1864 és *Traurige Tage*, 1874), szerkesztőtársa, Schnitzer pedig ki-

váló Petőfi-fordító volt. A magyar irodalmi alkotások közvetítésében azonban a *Journal* nem tudta felvenni a versenyt a *Pester Lloyd*-dal, irodalmi része inkább a világirodalomból szemeztetett, valamint osztrák szerzők műveit közölte. A lapról érdemes még megjegyezni, hogy az már az ún. „berlini formátumban” jelent meg, azaz már nem a régi lepedőnagyságban, hanem közép-európai méretben.

A balközép irányú *Neuer Freier Lloyd*-ot a magyar sajtótörténet Jókai lapjának tulajdonítja, szerkesztője Horn Ede³¹ (szül. Einhorn Ignác, 1825–1875) volt. Az orgánium „elsősorban a német nyelvű városi polgárságra kívánt ellenzéki hatást gyakorolni a kormányt támogató pesti polgárság lapjával, a félhivatalosnak számító *Pester Lloyd*-dal szemben”. Az újság négy évfolyamot megelőző történetében azonban több tulajdonos- és szerkesztőváltás állt be, ami a periodicitásra és a lap arculatára is hatással volt.³²

Az újság első száma 1869. június 1-jén jelent meg. Az impresszumadatok szerint Horn volt a felelős szerkesztő, kiadóként és alapítóként Jókai és társai jegyezték az öt hasábon, nagy folio formátumban megjelenő, az Athenaeum nyomdájában előállított orgániumot. Felvállalt baloldali pártlapként kívántak működni, így közzétett újságírói programjukat is elsősorban pártprogram, a kiegyezés merev elutasítása határozta meg. Az újságírói célkitűzésekről Jókai írt. Gazdasági kérdésekre, a tőzsdei hírekre, a kül- és belföldi történésekre, s nem utolsósorban a feuilleton-rovat megtöltésére is kellő gondot szándékoztak fordítani, mindezt a legjobb újságírók megnyerésével. Utóbbi kapcsán csak a lap főmunkatársát, Ludvig Jánost (1812–1870) nevezte meg név szerint. Az első oldalon közölt *Unser Program* című cikk valójában a lap megjelenése körüli vádakra reagált: visszautasította a *Budapesti Közlöny* és a *Magyar Állam* azon vádját, miszerint nemzetellenes lenne, az osztrák *Die Presse* pedig a már bevált baloldali politikai hitvallás másolásával, az eredeti programalkotás hiányával vádolta. Ugyancsak cáfolta a szabadkőművesekkel való kapcsolatot, viszont síkra szállt az ország függetlenségének megőrzése, a rend, a szabadság, egyenlőség és haladás mellett. Két héttel az indulás után a *Neuer Freier Lloyd* már a sikeres fogadtatásról számolt be, ami révén igazoltnak látták a lapkészítők a balközép irányultságú német nyelvű újság iránti igényt. Levelezői hálózatuk többek között Pozsony, Bécs, Berlin, Párizs, London, Segesvár,

Temesvár és Lemberg irányában épült ki. Alig néhány hónappal a megjelenést követően vasárnaponként illusztrált melléklapot ígértek *Das illustrierte Ungarn* címmel, amely elsődlegesen a magyar irodalom német nyelvű közvetítését kívánta felvállalni, valamint a világirodalom legfrissebb alkotásairól szándékoztak beszámolni. Egyben a főlap csinosítását is ígérték: új külsőt, új betűtípust terveztek, továbbá az előfizetési, illetve terjesztési részleg megújítása is cél volt. Jókai következő regényének (*Schwarze Diamanten/ Fekete gyémántok*) folytatásos közlését is beharangozták. A megújulás jele volt a négyhasábos tördelés, a szövegközi kiemelések. Gyakran az *Üstökös* egy-egy számából is kaptak a *Neuer Freier Lloyd* prenumeránsai.

1870 nyarától datálható a lap második korszaka, mikor is a *Neuer Freier Lloyd* Horn Ede tulajdonába került. Az angol, francia és észak-amerikai lapkiadásra hivatkozva csak napi egy, de annál gondosabban szerkesztett újságot ígért. Horn azonban egy évig sem maradt az orgánium élén. Képviselői elfoglaltsága, valamint egyéb, a közjó érdekében végzett hazafiúi feladatai már nem tették lehetővé, hogy a *Neuer Freier Lloyd*-dal az eddig megszokott módon foglalkozzon, illetve fennmaradásáért a szükséges anyagi áldozatokat meg hozza. Egy németül szerkesztett ellenzéki lap életben tartását nehéz és nem irigylésre méltó feladatnak nevezte, mivel a német ajkú kereskedelemmel és iparral foglalkozó lakosság zömmel konzervatív volt, míg a hazai baloldal nem értette, hogy nem csak magyar nyelven lehet szolgálni a haza ügyét. Ezzel azonban akkor is tisztában volt, amikor 1870 májusában átvette a lap teljes körű vezetését a belső reformok, a haladás, a szabadság érdekében. Mégis úgy döntött, hogy publicisztikai tevékenységét a magyar (nyelvű) hírlapírás szolgálatába állítja, és *A Hon* állandó munkatársa lesz. Ennek következménye, hogy a *Neuer Freier Lloyd* megszűnt mint napilap, és a továbbiakban heti rendszerességgel jelent csak meg. Az új tulajdonos Heckenast Gusztáv lett, aki legalább heti két ív, nagy kvárt alakban megjelenő újságot ígért. A lap meg is jelent 1871. március 23-án új számozással, változatlanul háromhasábos tördeléssel, valamint a régi-új felelős szerkesztővel, Horn Edével. Horn azonban november végén végleg elköszönt az olvasóktól, s ezzel tulajdonképpen véget is ért a *Neuer Freier Lloyd* mint politikai orgánium története.

Bár a lap tiszavirágéletűnek bizonyult, a Horn-periódusban bírt némi irodalomközvetítő szereppel, főleg három Jókai-regény folytatásos

közlése révén. E lap hasábjain jelent meg a *Politikai divatok Andere Zeiten, andere Menschen* címmel, igaz csak hat évvel a magyar közlés után. Mihelyt véget ért ez a regény, következett a *Fekete gyémántok / Schwarze Diamanten*, majd a sor a *Mire megvénülünk / Wie wird man grau?* című művel folytatódott. A lap tárcarovatában irodalmi szempontból zömmel jelentéktelen írások jelentek meg, gyakran név nélkül.

ÖSSZEGZÉS

A kulturális kapcsolatok, érintkezések terén az európai zsidókat gyakran nevezik ideális közvetítőknél, mivel életük különböző nyelvi közegekben zajlott.³³ Pusztá élettörténetük ily módon exportot és importot tett lehetővé. Közvetítő szerepük nem vitatott, de ebből kifolyólag gyakran meghatározhatatlan társadalmi csoportként tekintettek rájuk. Az európai zsidóság ugyanakkor egy olyan heterogén csoport, hogy földrajzi mozgékonyosságuk a kulturális importot vagy exportot a zsidóságon belül – amelyet a mindenkori nemzeti kontextusok is befolyásoltak – is lehetővé tett.

A német nyelvterület és Magyarország között ezt a transzfert zenészek, zeneszerzők, tudósok, bankárok, orvosok, a dolgozat vizsgálati szempontjából szepírók és lapszerkesztők, újságírók végezték. A magyarországi zsidók jelentős része – noha tudott is magyarul – a 19. században németül beszélt, német szellemiségű, a német kultúrában gyökerező nevelést kapott. Az 1867-es emancipációs törvény, amely a hazai zsidóknak egyenjogúságot biztosított, gyors asszimilációt vont maga után; 1914-ig a politikai és gazdasági integráció volt meghatározó.

A magyarországi német sajtó munkatársai az asszimilált zsidók közül kerültek ki. A legnagyobb nevek mellett mint Herzl, vagy Nordau voltak azonban még szép számmal tárcaírók, fordítók, akik magyar és német lapoknak dolgoztak. Falk Miksa, Ágai (Rosenzweig) Adolf, Dóczy (Dux) Lajos, Hevesi (Löwy) Lajos, Silberstein-Ötvös Adolf, Bródy Zsigmond, Sturm Albert munkásságát, irodalomközvetítő szerepét monografikus igénnyel lehetne és kellene vizsgálni.

Jegyzetek:

¹ Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. I–II. Közreadta, szerkesztette és az előszót írta Kőbányai János, s. a. r., a jegyzeteket írta, és a képeket válogatta Kiss János. Budapest: Múlt és Jövő, 1997. I, 253. Kiemelés az eredetiben.

² Osztern Rózsa: Zsidó újságírók a magyarországi német nyelvű időszak sajtójában, a „Pester Lloyd” megalapításá-

ig, 1854-ig. Budapest, 1930 (= *Német Philológiai Dolgozatok* 45).

³ Rózsa Mária: A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig (Vázlat). *Magyar Könyvszemle*, 1993/2, 224–230.

⁴ Jelen dolgozat a zsidó újságíróknak kifejezetten a hazai német nyelvű sajtóban betöltött szerepével foglalkozik, a magyar nyelvű sajtót nem vizsgálja. Ugyancsak nem tér ki a nyelv, asszimiláció és identitás kérdésére.

⁵ Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. *Kortárs*, 1986/12.

⁶ Ennek hatását részletesen tárgyalja tk. Komlós: *Magyar-zsidó szellemi történet* I. kötete.

⁷ Emellett és türelmi rendelete mellett azonban a zsidókra vonatkozó, 1783-ban közzé tett rendeletét (Systematica Gentis Iudaicae Regulatio) sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez biztosította a szabad költözködés jogát (kivéve a bányavárosokat), elvetette a jiddis és a héber nyelv használatát a német javára, lehetővé tette az állami felügyelet alatt álló zsidó iskolák látogatását, valamint azt, hogy zsidók is járhassanak egyetemre. Számtalan foglalkozás üzésére nyílt lehetőségük (kivéve a bányászat), és ha maguk művelték meg, a földbélés is adott volt. Ld. Osztern Rózsa: Zsidó újságírók, 7–8., továbbá Kőbányai János: A magyar zsidó értelmiség kialakulása. Intézmények és médiumok. *Budapesti Negyed*, 2008/1, 5–62.

⁸ Uo., 10.

⁹ Alcíme: Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren. Nem tévesztendő össze a *Pressburger Zeitung* hasonló című melléklapjával.

¹⁰ Margit Busa: *Magyar sajtóbiográfia*. Budapest, 1996. Ld. még Bányai Viktória: A magyar zsidó sajtó előzménye és kezdetei (1868-ig). Elhangzott: Magyar zsidó sajtótörténeti konferencia (Budapest, 2000. május 14.) www.hebraisztika.hu/attachments/00000125.pdf. Utolsó letöltés: 2010. 09. 27.

¹¹ A korszak sajtójához lásd: *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Budapest: Akadémiai, 1985.

¹² A lap történetéhez lásd: Hedvig Ujvári: Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854-1875. I–II. *Magyar Könyvszemle*, 2001/2, 189–203. és 2001/3, 318–331.

¹³ *Pester Lloyd*, 1867. december 12. 291. sz. 2. A továbbiakban minden hivatkozott lapot rövidíték (PL, UL, NPJ, NFL).

¹⁴ PL 1867. december 21. 299. sz. 2. Mivel a névváltoztatás miatt több félreértés adódott, ezért ezt a közleményt még kétszer megismélték. Lásd PL 1867. december 25. 302. sz. és december 27. 303. sz.

¹⁵ Falk Miksa munkássága mindeddig szintén feldolgozatlan. Néhány hivatkozás a Magyar zsidó lexikonon és a Szinnyei József-féle *Magyar írók élete és munkái*n túl: Falk Miksa: Hogyan lettem magyar íróvá? *Ország-Világ*, 1901. november 3. 44. sz. 880–882.; Mária Rózsa: Kultureller Brückenschlag. Max Falks Leistungen für die deutschsprachige Presse im 19. Jahrhundert. *Halbasien* 1995/1, 68–76.; II. K. A. [ifj. Ábrányi Kornél]: Post festa. (A „Pester Lloyd” jubileumához). *Magyarország*, 1879. január 9. 9. sz. 1–2.

¹⁶ Ld. *A magyar sajtó története* II/1 passim.

¹⁷ An die geehrten Leser des „Pester Lloyd” és két másik, cím nélküli írás. PL 1867. december 21. 299. sz. 2.

¹⁸ PL (esti kiadás) 1875. június 21. 139. sz. 2. További munkatársak voltak még August Wohl és Sigfried Lustig, de róluk nem tudtam meg semmi közelebbit. A felsoroltak közül sem mindenki volt zsidó. Deutsch Jakab, Geist Ká-

- roly nem szerepel az Ujvári-lexikonban, Szinnyei sem utal zsidó származásra, mint ahogy Beerman Gyula esetében sem, igaz ő Osnabrückből került Magyarországra. Glatz Ede/ Eduard esetében sem utal semmi erre. Hozzá ld. Karl Hans Ertl: Eduard Glatz (1812-1889). Beiträge zu den Anfängen der deutschen Bewegung in Ungarn. München, 1940 (= *Veröffentlichungen des Südostinstituts München*, Nr. 22).
- ¹⁹ A hazai német lapok irodalomközvetítő szerepére e dolgozatban nem térek ki. Az eddig feltárt anyagmennyiség láttán azonban bizonyos, hogy a tárcaovat mindegyik megnevezett munkatársának érdemeivel külön (is) kellene foglalkozni. Eddig ez csak Nordau kapcsán sikerült. Ld. Hedvig Ujvári: *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«*. Max Nordaus *Pester Publizistik*. Budapest: Argumentum, 2007.
- ²⁰ *Szerlem bolondjai* (1868), *A közzívű ember fia* (1869), *Eppur si muove* (És mégis mozog a föld, 1871), *Az arany ember* (1872), *A jövő század regénye* (1873), *Az ember, aki mindent tud* (1874), *Egész az északi polusig! Vagy: mi lett tovább a Tegethoffal?* Regény egy hajón hátramaradt matróz feljegyzése után (1875), *Az élet komédiái* (1875)
- ²¹ [Falk]: Fünfundzwanzig Jahre: 1854-1879. PL 1879. január 1. 1. sz. 2.
- ²² A lap részletes történetéért lásd Hedvig Ujvári: Von Lloyd zu Lloyd. Die pressehistorische Verortung des Ungarischen Lloyd (1867-1876) im deutschsprachigen Pressewesen Ungarns. *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik* 2006 (2007), 42–68.
- ²³ Boldini Robert (1830–1876) orvostanhallgató, majd később nyomdatulajdonos és szerkesztő volt Budapesten. A *Pester Komet* és *Styx* című humorisztikus német lapoknak volt tulajdonos-kiadója és főmunkatársa, szerkesztette továbbá a *Bazar* és a *Kometen Kalender* c. német naplókat.
- ²⁴ Ungarischer Lloyd. *Die Fackel*, 1867. december 11. 34. sz. Hasonló mondanivalót fogalmaz meg egy későbbi cikkben is, pl. Der „Ungarische Lloyd“ erscheint in diesem Monate gratis! *Die Fackel*, 1867. december 23. 35. sz.
- ²⁵ Gerd SCHUBERT: *Jules Verne im Ungarischen Lloyd 1867–1876: Bibliographische Notizen und Dokumente aus der deutschsprachigen Jules Verne-Rezeption – oder Kurbeln in Budapest für Wolfgang Thadewald*. 2000. = http://www.epilog.de/Person/S/Schu/Schubert_Gerd_1960.htm.
- ²⁶ Mindkét *Lloyd* Deák politikáját támogatta. Különösen szembetűnik ez, ha hozzávesszük a harmadik *Lloyd*-ot, a *Neuer Freier Lloyd*-ot is, amely a balközepet erősítette. Falk szerkesztői működését azonban már kortársai is árnyaltan ítélték meg: „Senki sem tagadhatja, hogy a »Pester Lloyd« ügyesen van szerkesztve, s hogy Falk nem csak kitűnő szerkesztő, de jeles journalist is; – azonban az is elvitázzhatatlan, hogy a »Pester Lloyd« szerkesztősége első sorban a saját, azután csak a Deákpárt érdekét tartja szem előtt [...]. A »Pester Lloyd« után mint legtekintélyesebb deákpárti színezetű lap a »Pesti Napló« következik. [...] a kormánykörökkel nincs az az intim összeköttetése, mint német kollégájának.” Vö. Pesti képek. (Van-e deákpárti sajtó?). *Somogy*, 1871. július 18. 29. sz. Ld. még Kákay Aranyos [KECSKEMÉTHY Aurél] megjegyzését: „[...] alkotmányos korszakunkban a magyar kormány és a Deákpárt legtekintélyesebb közlönye – német. De ez sem állandóan esküdözött a zászlóhoz; csak amolyan einjährieger Freiwilliger.” Kákay Aranyos politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája. Pest, 1869, 277–278.
- ²⁷ UL 1868. február 2. 33. sz.
- ²⁸ Elsősorban francia és angol regényeket, gyakran névtelen vagy kevésbé ismert szerzőktől. Az ismertebb írók közül tk. Verne, Dickens, Wilkie Collins, George Sand és Spielhagen egy-egy művét közölték.
- ²⁹ Kútfalvi Oszkár: *Újságpaloták*. Budapest: Akadémiai, 1991, 11. A lap történetéhez ld. Ujvári Hedvig: Bródy Zsigmond és a Neues Pester Journal. *Remény*, 2005/1, 36–39.
- ³⁰ Hogyan élt Bródy Zsigmond és hogyan szűnt meg a lapja? *Egyenlőség*, 1925. augusztus 15. 7.
- ³¹ Horn Ede munkássága újságírói, politikai működése jól feldolgozott. Legújabbán ld. Miskolczy Ambrus: Horn Ede. A magyar–zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén. Máriabesenyő – Gödöllő: Attraktor, 2007 (= *Scripta Iudaica*, 1).
- ³² Ujvári Hedvig: Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a Neuer Freier Lloyd (1869–1872) fennállása során. *Magyar Könyvszemle*, 2009/4, 488–492.
- ³³ Ld. *Kulturtransfer in der jüdischen Geschichte*. Hrsg. v. Wolfgang Schmale und Martina Steer. Frankfurt am Main, 2006.

